

Śladami Paców. Rzecz o kościele w Różance

Katarzyna Uchowicz

Instytut Sztuki PAN, ul. Długa 26, PL-00-950 Warszawa

E-mail: kuchowi@poczta.ispan.pl

Prześledzenie historii kościoła parafialnego w Różance zaowocowało odkryciem i uporządkowaniem szeregu nieznanych dotychczas faktów rzucających nowe światło na mecenas magnacki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oczywiście są związki opisywanej budowli z rodziną Paców, na pierwszy rzut oka potwierdzone przez odciskiemy niczym pieczęć herb Gozdawa pod koroną hrabiowską w szczycie fasady. Opracowany na zlecenie ostatniego sukcesora miejscowości, generała Ludwika Paca projekt przebudowy barokowego kościoła w stylu neogotyckim przez architekta włoskiego pochodzenia Henryka Marconiego posłużył za punkt wyjścia do wnikliwej analizy formy architektonicznej budowli oraz dziejów kościoła. Przyjęta strategia metodologiczna pomogła w historycznym rozwarstwieniu bryły, stała się także podstawą do zrewidowania opinii o jednym z najbardziej znanych XIX-wiecznych architektów. Współpraca artysty oraz zleceniodawcy zafascynowanego malowniczym neogotykiem, zaowocowała realizacją plasującą się na wysokim poziomie artystycznym. W architekturze kościoła różańskiego widoczne są wyraźnie inspiracje późnośredniowieczną architekturą włoską skomponowaną w oparciu o lokalną tradycję budowlaną z wykorzystaniem nowatorskich materiałów, takich jak cement portlandzki. Artystyczną rangę świątyni podnoszą elementy wyposażenia powstałe przy udziale rzeźbiarzy z kręgu Antonia Canovy. Wystrój wnętrza, uzupełniony w dwudziestolecie międzywojennym, opracowali artyści związani z Wileńskim Towarzystwem Artystów Plastyków.

SŁOWA KLUCZOWE: kościół parafialny pw. ŚŚ. Apostołów Piotra i Pawła w Różance, sztuka sakralna, mecenas magnacki, Michał Kazimierz Pac (1624–1682), Józef Pac (†1797), Ludwik Pac (†1835), architektura barokowa, rzeźba klasycystyczna, Carlo Aureli, Cincinnato Baruzzi, architektura neogotycka, Henryk Marconi, malarstwo ścienne, Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków, Michał Rouba, Kazimiera Adamska-Roubina

W Różance, niegdyś miasteczku, a obecnie wsi położonej na terenie Białorusi w rejonie szczuczynskim obwodu grodzieńskiego¹ znajduje się kościół pw. ŚŚ. Apostołów Piotra i Pawła. Przyciąga wzrok jego jednopolewa neogotycka fasada zwieńczona wysokim schodkowym szczytem z tarczą z herbem Gozdawa pod koroną hrabiowską (il. 1). Stylowy charakter orientowanej świątyni podkreśla smukła trójkondygnacyjna *campanilla* na rzucie kwadratu w przyziemiu, w górnych partiach ośmioboczna, usytuowana w południowym narożu (il. 2). Fasadę licowaną łamanym polnym ciemnoczerwonym i brązowym kamieniem z drobinami szkła dzielą horyzontalne pasy jasnych cementowych fug, nadając bryle malowniczości poprzez kontrast faktury i barwy. Podobny efekt daje wykończenie elewacji szerokim rombownym fryzem i profilowanym gzymsem, a mozaikową kompozycję całości akcentuje zestawienie z tynkowanymi na biało murami świątyni. Artykulację schodkowego szczytu tworzą podłużne trójlistnie zamknięte płyciny. Rolę uskokowego portalu, ujętego w filary z pinaklami, pełnią archiwolty wsparte na półkolumnach i filarach, połączone modelowanym w tynku łukiem w osli grzbiet zwieńczonym lilią, z czołganką z nachodzą-

¹ Różanka należała do powiatu lidzkiego województwa wileńskiego. Po rozbiornie w 1795 powiat ten został włączony do guberni grodzieńskiej, w 1842 do wileńskiej. W latach 1919–1939 miejscowość należała do powiatu szczuczynskiego w województwie nowogrodzkim.

cych na siebie liści. Nad portalem widnieje wielkie koliste, rozglifione uskokowo okno, po bokach znajdują się zamknięte łukiem ostrym konchowe nisze, rozczłonkowane wewnątrz wąskimi stylizowanymi kolumnkami. Płaszczyzna dolnej kondygnacji wieży została podzielona analogicznie jak fasada, ale modelowany w tynku detal jest znacznie bogatszy – przyziemie wydzielono wydatnym gzymsem o profilu półwałka i ostrołukowym arkadkowym fryzem, wyżej znalazły miejsce wielkie płyciny w kształcie krzyża o okrągło zakończonych ramionach, a dekoracyjny efekt rombówym połom fryzu nadały płyciny w kształcie czteroliścia. Środkową kondygnację wieży wyróżnia podwieszony arkadkowy fryz i pary ostrołukowych zaślepionych okien, trzecią zamknięte trójlistnie płyciny z kontrpłycinami w kształcie krzyża. Trójkątne, schodkowe szczyty dwóch kwadratowych kaplic przy przęśle środkowym zostały ujęte parami czworobocznych wieżyczek z kwiatonami na szczycie, zaś naroża kaplic i prezbiterium opinają masywne lizeny (il. 3).

Kościół został zbudowany na planie krzyża. Jednonawowy, trójprzęsłowy korpus wzbogacono parą wymienionych kaplic, do wydzielonego prezbiterium zamkniętego trójbocznie przylega od północy kwadratowa piętrowa zakrystia. Szeroki otwór w ścianie tęczowej zamyka łuk półkolisty, kaplice otwierają się do nawy półkolistymi arkadami o sfazowanych ościeżach. Od zachodu wznosi się murowany trójprzęsłowy chór muzyczny, pod nim kruchta, skomunikowana z wieżą. Ściany nawy podzielono uproszczonymi zdwojonymi pilastrami. Sklepienie przekrywa kolebka na gurtach, w prezbiterium z lunetami. Pod kościołem

1 il. Różanka, kościół parafialny. Widok fasady. Fot. P. Jamski, 2003

2 il. Różanka, kościół parafialny. Widok od pd. Fot. P. Jamski, 2003

3 il. Różanka, kościół parafialny. Widok od prezbiterium.
Archiwum parafialne kościoła w Różance

kryją się krypty – dwie w prezbiterium i pojedyncze w kaplicach.

Kto z rodziny Paców, bo niewątpliwie na tę rodzinę wskazuje herb umieszczony w partii szczytu, był fundatorem kościoła? Wiadomo, że przez ponad cztery stulecia Różanka pozostawała dziedzictwem tej rodziny. Najstarsze dokumenty podają, że już około roku 1400 należała do Dowkszy (Daukszy) Kimontowicza (w źródłach krzyżackich z tego czasu określana była jako Kimontendorf²) i od tego momentu przechodziła drogą sukcesji z ojca na syna - kolejnym właścicielem został jego syn

Pac Dowkszewicz Kimontowicz, potem kolejno Jerzy (Jurij) Pacewicz, Pacz, Paczowicz (†1505), wojewoda kijowski oraz Mikołaj Juriewicz Pac (†1545/1546), łowczy i podkomorzy litewski, wojewoda podlaski. Kasztelan wileński, Paweł Pac (†1595) w roku 1594 oddał Różankę w zastaw Dymitrowi Chaleckiemu (†1598), podskarbiemu litewskiemu³ i od tej pory przez dziewięćdziesiąt lat pozostawała w zastawnym posiadaniu jego rodu. Po śmierci Dymitra przejął ją syn Aleksander, marszałek lidzki (†1651), a wdowa po nim, Elżbieta z Rajeckich przekazała majątek drugiemu mężowi Krzysztofowi Potockiemu, podczaszemu litewskiemu. Potem zastawne prawa do Różanki przeszły na Feliksa Kazimierza Potockiego, wojewodę krakowskiego, od którego nabyli je starostowie nowosielscy, Gedeon i Eufemia Chaleccy. Starania o wykupienie rodowej siedziby Paców podjął dopiero Michał Kazimierz (1624–1682), hetman wielki litewski i wojewoda wileński, który 20 III 1682 zawarł z Chaleckimi układ o wykup. Jednak jego nagły zgon 4 IV 1682 udaremnił spełnienie warunków umowy. Po jego bezpotomnej śmierci sukcesorzy rzekli się praw do Różanki na rzecz Jana Krzysztofa Paca, starosty botockiego, który po trwającym jeszcze 3 lata sporze z Chaleckimi wszedł w posiadanie miejscowości 30 IV 1685, choć wszystkie wzajemne pretensje ostatecznie skwitowane zostały dopiero 19 VI 1687 roku. Po jego bezpotomnej śmierci w roku 1702 majątek pozostawał w posiadaniu wdowy Zofii z Podbereskich (†1720)⁴. Kolejnym dziedzicem został bratanek Jana Krzysztofa, Piotr, starosta wilejski (†1756), który w 1727 uzyskał dla miasteczka przywilej na trzy jarmarki⁵. Jego syn Józef (†1797), generał adiutant buławy wielkiej Wielkiego Księstwa Litewskiego, umierając bezżennie, za-

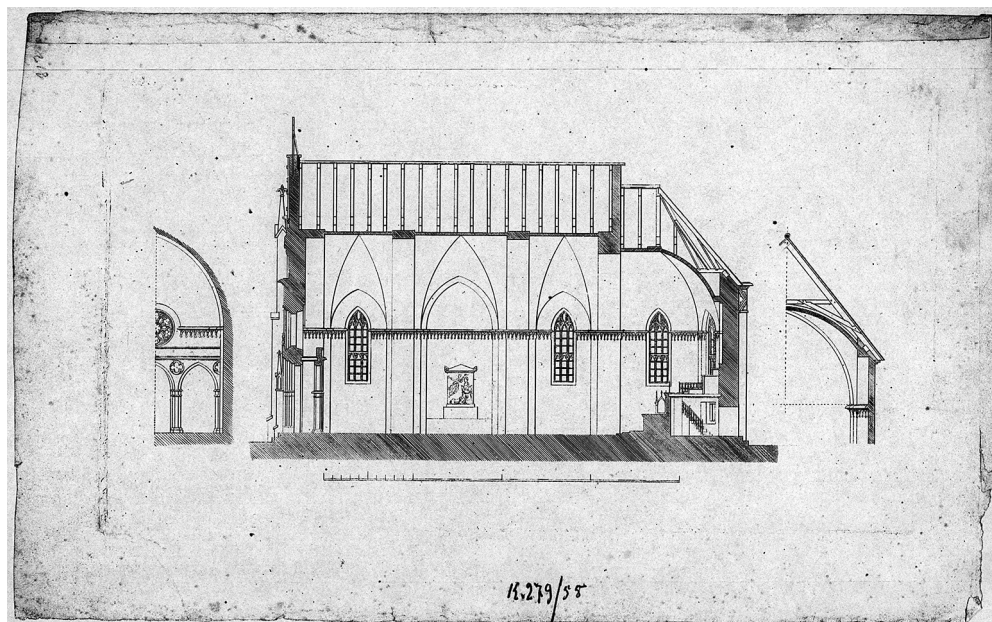
2 *Polski Słownik Biograficzny* 1979. 24: 703–704, biogram Jerzego Paca.

3 Wolff 1885: 225–227, gdzie również dalsze dzieje posesji zastawnej oraz powrotu Różanki do Paców.

4 *Ibidem*: 231.

5 *Ibidem*: 255.

5 il. Różanka. Projekt przebudowy autorstwa H. Marconiego, 1827. Chór muzyczny, przekrój poprzeczny dachu i sklepienia nawy oraz przekrój podłużny. AGAD, Zbiór Kartograficzny, 573–27

Kto więc był fundatorem barokowej budowli? Czy można dokładniej przybliżyć datę jej powstania? Jak toczyła się historia różankowskiej świątyni?

Parafia różankowska¹⁰ jest wzmiankowana już w roku 1522¹¹, ale powstała zapewne nieco wcześniej wraz z kościołem pw. ŚŚ. Piotra i Pawła, fundowanym w 1514 lub 1516 przez Mikołaja Juriewiczza Paca i jego żonę Aleksandrę Holszańską¹². Nie znajduje potwierdzenia informacja, że w okresie reformacji kościół przejęli kalwiniści¹³. Gdyby nawet taki fakt miał miejsce, to świątynia została odzyskana w krótkim czasie, gdyż w 1595 roku figuruje w rejestrze parafii katolickich¹⁴. O pierwszym, najpewniej drewnianym, kościele nie ma tam żadnej wzmianki.

Opierając się na analizie cech stylowych można zaryzykować twierdzenie, że murowana świątynia została wzniesiona około połowy wieku XVII lub w pierwszej połowie tego stulecia. Za budowę przed najazdem moskiewskim w 1655 roku świadczą formy architektoniczne – barokowa bryła i typ sklepień, a także dawna dwuwieżowa

¹⁰ Parafia początkowo należała do tzw. klucza trockiego, a wraz z utworzeniem sieci dekanalnej do dekanatu lidzkiego diecezji wileńskiej. Wraz z powstaniem w 1991 roku diecezji grodzieńskiej, w nowej strukturze weszła w skład dekanatu szczuczyńskiego.

¹¹ Kurczewski 1912: 177.

¹² *VUB RS. F. 57. B. 53–966. Circumscriptio ecclesiae rosancensis et fundi ejus 1744: K. 3r.*, gdzie podano datę 1514; *NGAB Mińsk. F. 1781. Ap. 27. B. 213. Akta wizytacji kościołów dekanatu nowogródzkiego 1739–1753: K. 1r.*, gdzie wymienione osoby fundatorów; Ochmański 1972: 69–70, podaje daty 1516 i ok. 1522.

¹³ Kurczewski 1912: 177.

¹⁴ Paknys 2003: 263.

fasada, o której wiadomo z opisu świątyni z roku 1700¹⁵. Jako swoiste zapóźnienie można uznać wysokie prezbiterium o wydłużonych oknach w tradycji gotyckiej, typowe dla prowincjonalnej architektury tego okresu. W 1659 roku świątynia została ograbiona i zdewastowana przez wojska moskiewskie, zaś w 1668 proboszcz, ksiądz Stefan Drzeniewski otrzymał pochwałę za odnowienie kościoła. 17 czerwca 1674 roku biskup Mikołaj Słupski konsekrował odremontowaną świątynię pw. Wniebowzięcia Najśw. Marii Panny, ŚŚ. Piotra i Pawła oraz Mikołaja i Stanisława bpa¹⁶, a także poświęcił nowe dzwony – pierwszemu nadając wezwanie Najświętszej Panny oraz Apostołów Piotra i Pawła, drugiemu ŚŚ. Aleksandra i Gedeona¹⁷ (fundowany zapewne przez Gedeona Aleksandra Chaleckiego).

Trzeba zaznaczyć, że rok 1674 pojawił się w literaturze kilkakrotnie jako błędny czas powstania kościoła¹⁸. Przeczy temu zarówno analiza cech stylowych budowli, jak i wymowa dostępnych źródeł pisanych. Dowodem przetrwania wzniesionej wcześniej murowanej struktury jest nie tylko dokument o odnowieniu przed rokiem 1668, ale również informacja, że południowa kaplica już od 1665 należała do bractwa szkaplerznego¹⁹. Data 1674 odnosi się więc z pewnością nie do budowy, lecz do rekoncylacji sprofanowanej świątyni. Przeanalizowanie dziejów miejscowości każe wątpić, że murowany kościół powstał za sprawą hetmana Michała Kazimierza Pacy, który w źródłach kilkakrotnie pojawia się jako fundator²⁰, gdyż za jego życia Różanka pozostawała w zastawnej posesji Chaleckich. Jednocześnie nie można wykluczyć, że mając w planach odzyskanie rodowej posiadłości, przyczynił się do odnowienia tutejszego kościoła, chociaż w przebadanych źródłach nie udało się natrafić na ślad jakichkolwiek tego rodzaju poczynań. Kościół powstał więc najpewniej z fundacji Chaleckich, ale także o tym źródła milczą²¹.

Jak dalej potoczyła się historia świątyni?

W 1796 roku odnotowano, że kościół jest „po większej części rozwalony, teraz pusty”, zaś nabożeństwa odbywają się w prowizorycznym drewnianym, zbudowanym

15 BCz. rkps 1775, *Wizytacje kościołów diecezji wileńskiej 1689–1717*: K. 2061–2071. Kościół wzniesiony był na planie krzyża, z dwiema kaplicami i piętrową zakrystią oraz dwuwieżową fasadą, znacznych rozmiarów wieżyczką na sygnaturkę i wieżycami nad szczytami kaplic. Na cmentarzu kościelnym stała drewniana dzwonnica, określona wówczas jako stara.

16 VUB. F. 57. B. 53–965, *Visitatio ecclesiae parochialis rosancensis 1732*: K. 3v; Kurczewski 1912: 211; *Słownik geograficzny* 1890. 10: 854 skutkiem błędu drukarskiego podał datę 1764, którą powtórzył Rouba Napoleon [1909]: 166.

17 Kurczewski 1912. 1(2): 168.

18 Zob. przypis 16.

19 VUB RS. F. 57. B. 53–972, *Sprzęt bractwa Najświętszej Panny Szkaplerskiej zostający przy kościele różaneckim a(mo) 1665* (do 1674); także BCz. rkps 1775, *Descriptio status ecclesiae rozanecensis 1700*. K. 2072.

20 Kurczewski 1912: 211; BCz. rkps 1777. *Descriptio status ecclesiae rozanecensis 1700*. K. 2061.

21 W roku 1633 Aleksander Chalecki przeznaczył z arendy różaneckiej 60 kop groszy litewskich rocznie na utrzymanie proboszcza, nie wiadomo jednak, czy był to proboszcz starego, drewnianego czy nowo wybudowanego, murowanego kościoła, zob. BCz. rkps 1775, *Status fundationis ecclesiae rosanec(ensis) descriptus et praesentatus Ill(ustrissi)mo R(evere)ndi(ssi)mo ac Excelentissimo domino loci ordinario sub tempus synodi dioeceseanae vilmensis anno Domini 1714 die 5 februarii*. K. 2078–2082.

w 1793 roku z fundacji Józefa Paca, poświęconym pw. ŚŚ. Piotra i Pawła²². W 1797 Pac nakazał zburzyć pękająca fasadę zrujnowanego, starego kościoła²³. Najpewniej zdając sobie sprawę, że nie zdoła już zrealizować odbudowy, powierzył to zadanie swemu spadkobiercy. W testamencie pisał: „najuroczyściej obowiązuję wnuka mojego W. Ludwika Paca, aby [o] kościół różanecki, którego ja sam dla różnych w kraju niespokojności wyrestaurować nie mogłem, oprócz sumy powyżej przeznaczonej starał się i wszystką dyspozycją moją tak teraz uczynioną, jako też nowym *additamentem* uczynić się mogącą, we wszystkich punktach uskutecznił i całkowicie woli mojej uczynił”²⁴. Wspomnianą sumę stanowi zapis 20.000 zł na trzy msze tygodniowo, mające się odprawiać za dusze testatora oraz jego rodziców Piotra i Eufrozyny Paców, odnotowany w wykazie obligacji kościoła różankowskiego z roku 1801²⁵.

Dosyć długo czekał Ludwik Pac z wypełnieniem woli krewnego, gdyż do remontu przystąpiono dopiero w 1824 roku²⁶. Wówczas to nadano budowlę charakter neogotycki według projektu Marconiego, sporządzonego zapewne krótko przed tą datą²⁷. Do roku 1828 ukończono zasadnicze roboty budowlane, a prace we wnętrzu trwały do 1830 – zapewne wówczas został wystawiony murowany neogotycki chór i także ambona²⁸. Porównanie projektu z obecnym kształtem budowli pozwala stwierdzić, że przebudowa Marconiego nie naruszyła planu i bryły barokowego kościoła, a we wnętrzu ograniczyła się do wprowadzenia neogotyckich akcentów, które nieznacznie wpłynęły na zmianę jego charakteru. Jedyną naprawdę istotną ingerencją była radykalna zmiana kształtu i stylu elewacji głównej. Zniszczoną dwuwieżową fasadę zastąpiła płaska „w sposobie mozaiki”²⁹, zamknięta trójkątnym szczytem ściana o

22 *LVI A. F. 694. Ap. 1. B. 4003. Opisanie wizyty generalnej stanu wszystkich parafialnych kościołów, ich plebanów z całą przynależnością dekanatu lidzkiego diecezji wileńskiej odbytej <...> z rozkazu JW jmp. Ks. Dawida Pilchowskiego biskupa nominata ecbineńskiego, sufragana <...> administratora diecezji wileńskiej, Kawalera Orderu Św. Stanisława, roku 1796 miesiąca oktobra 22 dnia. K. 20r.–20v.*

23 *VUB RS. F. 57. B. 53–970. Inwentarz podawczy kościoła i plebanii różankowskiej przy oddaniu w administrację ks. Jakubowi Jankowskiemu na mocy pisma JW biskupa delkoneńskiego, sufragana trockiego, rządzącego diecezją wileńską i kawalera Jana Cywińskiego, pod dniem 18 grudnia 1842 roku za N. 8325 nastętego, przez ks. Kazimierza Kulbackiego, dziekana raduńskiego, plebana bieniakowskiego, mag(istra) teol(ogii), w dniu 19 marca 1843 roku sporządzony. K. 1r.*

24 *LVI A. F. 694. Ap. 1. B. 3733. Wizyty kościołów diecezji wileńskiej za rok 1828. K. 347r.*

25 *LVI A. F. 694. Ap. 1. B. 3593. Opisanie kościoła różaneckiego i wszelkiej ruchomości w nim znajdującej się roku 1801 sporządzone. K. 2r.–2v.*

26 *VUB RS. 57. B. 53–970. Inwentarz podawczy kościoła i plebanii różankowskiej przy oddaniu w administrację ks. Jakubowi Jankowskiemu na mocy pisma JW biskupa delkoneńskiego, sufragana trockiego, rządzącego diecezją wileńską i kawalera Jana Cywińskiego, pod dniem 18 grudnia 1842 roku za N. 8325 nastętego, przez ks. Kazimierza Kulbackiego, dziekana raduńskiego, plebana bieniakowskiego, mag(istra) teol(ogii), w dniu 19 marca 1843 roku sporządzony. K. 1r.*

27 *AGAD. Zbiór kartograficzny: 573–27, Pianta e facciata della chiesa parrocchiale di Rožanka in Lituania, terra di S(ua) E(ccelenza) il Sig(niore) conte Pac. Miedzioryt, sygn. Enrico Marconi Architetto, M. Bilgram incise 1827.*

28 *VUB RS. F. 4. B. 36179 (A. 2846). Kronika kościoła parafialnego w Różance, położonego w diecezji wileńskiej, guberni wileńskiej powiecie lidzkim, dekanacie lidzkim 1849: K. 1v.*

29 *LVI A. F. 694. Ap. 1. B. 3733. Wizytacja. Kościół różankowski 1828: K. 347r.*

6 il. Różanka. Widok ogólny od pd. zach. z dzwonnicy i plebanią. Rys. N. Orda, ok. 1875. NID (Narodowy Instytut Dziedzictwa), nrg. 7265/A. Repr. Z. Malinowski, 1972

podziałach horyzontalnych, z dwiema niszami w ozdobnych obramieniach, dziś pustymi, lecz pierwotnie mieszczącymi rzeźby patronów kościoła – ŚŚ. Piotra i Pawła. Rolę głównego elementu przestrzennego, jak dzisiaj, pełniła wieża, zsunięta na prawy skraj. Pozostałe elewacje nie uległy większym zmianom, gdyż wobec zaniechania przekształcenia okien (projekt przewidywał ostrołukowe, z maswerkami i dwustrefowym podziałem na małe ostrołukowe kwatery), gotycyzacja sprowadziła się do nadania szczytom kaplic formy schodkowej, co wobec rezygnacji z przebicia ostrołukowych okien w ścianach bocznych, nie wystarczyło na uzyskanie wyrazistej zmiany stylowej. Za korzystne odstępstwo od projektu należy uznać wprowadzenie efektownej kamiennej okładziny elewacji frontowej, a także zachowanie starej zakrystii, której z niezrozumiałych względów nie ma na rysunku przedstawiającym rzut budowli (zapewne według planu miała zostać usunięta).

Wygląd różankowskiej świątyni około roku 1875 rejestruje akwarela Napoleona Ordy³⁰ i w porównaniu ze stanem obecnym można stwierdzić, że jej neogotyckie detale były bogatsze (il. 6). Szczyty kaplic miały tak jak obecnie kontur schodkowy, ale ich pola dzieliły pasy gzymsów, podczas gdy teraz są zupełnie gładkie. Wieżę i pinakle szkarp wieńczyły wówczas kwiatony w formie pacowskiego herbu Gozdawa. Neogotycką formę miała także niezachowana, a odnotowana przez Ordę drewniana

30 Kucińska, Tobiaszowa 1975: poz. 609.

dzwonnica – smukła konstrukcja o ostrołukowych arkadach, nakryta strzelistym wielopłóciowym daszkiem, zapewne tożsama ze wzmiankowaną w roku 1828³¹. W pobliżu kościoła stał niegdyś parterowy budynek plebanii z kolumnowym gankiem na terenie oddzielonym od kościoła kamiennym ogrodzeniem.

Wnętrze kościoła, jak już wspomniano, nie zostało poddane tak wyrazistej gotycyzacji. Zachowało swój barokowy charakter, dziś jeszcze bardziej czytelny przez zniszczenie ostrołukowego arkadkowego fryzu wieńczącego ściany, widocznego w projekcie Marconiego.

Barokowe i neogotyckie wyposażenie kościoła można w znacznej części odtworzyć dzięki analizie inwentarzy kościelnych i projektu oraz fotografiom autorstwa architekta Juliusza Kłosa z roku 1926³², będących jedynym świadectwem ikonograficznym.

Zaprojektowany przez Marconiego i powstały przed 1828 rokiem ołtarz główny miał formę wolnostojącej, kubicznej, dwustopniowej mensy. Funkcję nastawy pełnił barokowy obraz *Matki Boskiej z Dzieciątkiem*, w posrebrzanej miedzianej sukience i złożonych koronach, niewątpliwie tożsamy z obrazem *Matki Boskiej Szkaplerznej*, sprawionym w 1714 roku wraz ze srebrzoną sukienką z repusowanym ornamentem kwiatowym. Z posrebrzanej blachy były również pozostałe aplikacje na obrazie: półksiężyc, 19 gwiazd i para wzlatających aniołów³³. Powyżej zawieszono snycerski, kopułowy baldachim, do którego podpinano zasłony obrazu. Na mense stało kolumnowe barokowo-klasycystyczne tabernakulum, pochodzące z 4 ćwierci XVIII wieku (wykonane przed rokiem 1783, w którym wzmiankuje je inwentarz kościelny³⁴) ze złożoną rzeźbą Pelikana w zwieńczeniu oraz figurami *ŚŚ. Jana Chrzciciela i Kazimierza* na pierwszym planie, *ŚŚ. Piotra i Pawła* na drugim – wszystkimi o charakterze barokowym. Oprócz nich na ołtarzu znajdowały się jeszcze dwie figury nieokreślonych świętych, drewniane i malowane na biało³⁵. Struktura tabernakulum nie odznaczała się niczym szczególnym, ale zachowana, wykonana z niezwykłą swobodą rzeźba Pelikana, dowodzi profesjonalizmu wykonawcy. Kaplice mieściły po jednym drewnianym ołtarzu – z barokową, pochodzącą z XVIII wieku, rzeźbą *Chrystusa Ukrzyżowanego* oraz z obrazem *Matki Boskiej Szkaplerznej*³⁶.

Aby dopełnić całości, trzeba koniecznie wspomnieć widoczną na fotografii Kłosa, nieistniejącą niestety, wspartą na ostrołukowych filarowych arkadach tworzą-

31 LVIA. F. 694. Ap. 1. B. 3733. Wizyty kościołów diecezji wileńskiej za rok 1828. K. 347r.–350v.

32 LVIA. F. 1135. Ap. 3. B. 612; MNW, Dział Ikonografii, Różanka, fotografie J. Kłosa. Nr. 56282/225; 56282/226.

33 LVIA. F. 694. Ap. 5. B. 3756. *Opis historyczny kościoła w Różance* 1929: K. 11r.

34 VUB RS. F. 57. B. 53–967. *Opisanie plebanii różańskiej podług modeluszu JO ksiądzęcia jm. Pasterza dziekanom do generalnej wizyty podanego, w roku terażniejszym 1783 miesiąca* [słowo nieczytelne] 25. K. 2r.

35 W jego miejsce 1999–2000 sprawiony architektoniczny, bez cech stylowych, drewniany, wyk. Michał Maskiewicz, z obrazem *Matki Boskiej Ostrobramskiej* w metalowej, złożonej sukience.

36 W ich miejsce obecnie obrazy: 1. *Najświętsze Serce Jezusa* (w kaplicy pn.); 2. *Matka Boska Szkaplerzna* (w kaplicy pd.), oba wyk. Władysława Żybort, 1990.

cych rodzaj podcienia, murowaną prostokątną ambonę w północno – wschodnim narożniku nawy³⁷. Posiadała ona charakterystyczne zdobienie – ścianki prostego parapetu oraz przyłuczka arkad pokryto w 1891 roku snycerską, złożoną dekoracją ornamentalną przypominającą arabską³⁸. Kościół różankowski miał zresztą szczęście do oryginalnych ambon. Poprzednia, wzmiankowana w 1745 roku jako nowa³⁹, wzorowana była na znajdującej się do dziś w kościele pw. ŚŚ. Piotra i Pawła na wileńskim Antokolu (analogiczna znajduje się także w kolegiacie w Pułtusk). Obie należą do dość dużej grupy barokowych ambon w kształcie łodzi, wyróżniając się w niej charakterystycznym elementem dekoracji rzeźbiarskiej – dwoma trytonami podtrzymującymi dno korpusu. Jak sugeruje opis inwentarzowy podobnie musiała wyglądać ambona z Różanki⁴⁰.

Do dzisiaj zachował się, choć w nieco zubożonej formie, chór muzyczny z około 1830 roku, trójprzęsłowy, na ostrołukowych filarowych arkadach (z których środkowa o łuku w osi grzbiet, nieco szersza) o czystych, wyważonych formach architektonicznych i dyskretnej dekoracji (obecnie brak smukłych kolumnienek pierwotnie opinających filary arkad). Nie przetrwały natomiast, wprawione w marmurową posadzkę prezbiterium dwie płyty nagrobne z herbami i napisami, których treści niestety nigdy nie odnotowano. Podobnie rzecz ma się z marmurową płytą z herbem Gozdawa i mosiężnymi antabami w ceglanej posadzce nawy⁴¹.

Spśród nikłych resztek XVII i XVIII-wiecznego wyposażenia, jakie odnotowano w spisie zabytków sporządzonym w 1928 roku⁴², znalazło się kilka obrazów i rzeźb ołtarzowych. Na podstawie analizy dawniejszych inwentarzy można je określić jako barokowe, lecz nie sposób wydawać sądu o ich wartości artystycznej. Do najcenniejszych obiektów złotnictwa należał niewątpliwie barokowy kameryzowany augsburski kielich, pochodzący być może z połowy XVII wieku, skoro w 1700 roku określono go jako staroświecki (utracony po roku 1949)⁴³. Jeszcze w 1925 roku oprócz pięciu innych wzmiankowano: „wielki, roboty augsburskiej, szkiełkami wysadzony, wewnątrz i zewnątrz wyłaczany, z pateną próby 7”⁴⁴. Zachowała się szczęśliwie niezłej klasy artystycznej barokowa monstrancja, dzieło anonimowego złotnika wileńskiego, wyraźnie zależne od form typowych dla warsztatu Jana Lary’ego⁴⁵.

37 LVIA. F. 1135. Ap. 3. B. 612. Różanka, fotografie J. Kłosa 1926: fot. nr. 5.

38 LVIA. F. 694. Ap. 5. B. 3756. *Opis historyczny kościoła w Różance* 1928: K. 13r.

39 NGAB. F. 1781. Ap. 27. B. 213. *Akta wizytacji kościołów dekanatu nowogródzkiego 1739–1753*: K. 69r.

40 NGAB. F. 1781. Ap. 27. B. 213. *Akta wizytacji kościołów dekanatu nowogródzkiego 1739–1753*: K. 69r.

41 VUB RS. F. 57. B. 53–970. *Inwentarz podawczy kościoła i plebanii różankowskiej przy oddaniu w administrację ks. Jakubowi Jankowskiemu na mocy pisma JW biskupa delkoneńskiego, sufragana trockiego, rządzącego diecezją wileńską i kawalera Jana Cywińskiego, pod dniem 18 grudnia 1842 roku za N. 8325 nastalego, przez ks. Kazimierza Kulbackiego, dziekana raduńskiego, plebana bieniakonńskiego, mag(istra) teol(ogii), w dniu 19 marca 1843 roku sporządzony*. K. 2r.

42 LVIA. F. 694. F. 5. B. 3756. *Opis historyczny kościoła w Różance* 1928: K. 11r.

43 BCz. rkps 1775. *Wizytacje kościołów diecezji wileńskiej, 1689–1717*. K. 2066.

44 LVIA. F. 694. Ap. 5. B. 3753. *Akt wizytacji kościoła różankowskiego lidzkiego dekanatu* 1925: K. 7r.

45 Zob. Laucevičius, Vitkauskienė 2001: 236–237.

7 il. Różanka. Monstrancja, I poł. w. XVIII. Detal. Fot. P. Jam-ski, 2003

Notowana w dokumentach od roku 1843 została pozyskana z kościoła karmeliotów w Lidzie, zamkniętego po kasacie klasztoru (1832). Wykonano ją w 1 połowie XVIII wieku ze złoconego srebra: stopę ozdobiono repusowaną dekoracją akantowo-kwiatową oraz uskrzydłonymi główkami aniołków (il. 7), gruszkowy nodus rytym ornamentem taśmowym i wicią roślinną, okrągłą puszkę otoczył wieniec obłoków z uskrzydłonymi główkami anielskimi, półpostacią Boga Ojca w trójkątnym nimbie oraz gołębicą Du-

cha Świętego. Zewnętrzny otok ze zwiniętych wolutowo liściastych gałązek, jest późniejszy, bo z 2. połowy XIX wieku.

Trzeba także wspomnieć o różankowskich barokowych dzwonach (różnych od tych sprawionych w 1674 roku), pochodzących z dobrych warsztatów królewieckich: jeden ozdobiły przedstawienia *Chrystysa Zmartwychwstałego* i *Matki Boskiej z Dzieciątkiem* oraz napis „Gloria in excelsis Deo | Fudebat me Jacobus Hessing Anno 1719”; drugi inskrypcja „Soli Deo Gloria” i sygnatura „Me fecit Andreas Dörling Anno 1730”. W 1915 roku obydwie zostały zarekwirowane i wywiezione przez Rosjan⁴⁶.

Kościół w Różance był wzmiankowany przez polskich autorów kilkakrotnie⁴⁷, lecz nigdy nie poświęcono mu większej uwagi i błędnie uznawano całą świątynię za dzieło Henryka Marconiego. Pojawił się także w publikacji białoruskiej⁴⁸, gdzie zamieszczono rzut świątyni oraz sumaryczny opis z błędnym rokiem powstania 1674, powtórzonym niewątpliwie za księdzem Janem Kurczewskim⁴⁹. W opisie nie padło nazwisko Marconiego, a za czas przebudowy przyjęto remont z lat 1924–1925. Bardzo ciekawe informacje znalazły się w artykule V. Morozowa, w którym został wymieniony zarówno architekt, jak i fundator przebudowy kościoła. Jednak autor ten również nie ustrzegł się błędu – zapewne za polskimi autorami powtórzył, że budowla jest czysto neogotycka, za czas jej powstania przyjmując datę 1827, umieszczoną na miedziorytnicznych planszach z reprodukcją projektu. Zwrócił także uwagę, że detal architektoniczny jest wykonany z zaprawy cementowej, nie wapiennej⁵⁰. A. M. Kurlagin początkowo określił kościół jako neogotycką kaplicę dworską, zbudowaną w

⁴⁶ Brensztejn 1924: 116, 177.

⁴⁷ Rouba [1909]: 166; Ryszkiewicz 1976. 13: 408, 410; Jaroszewski 1976. 13: 466–467; Rąkowski 1997: 206.

⁴⁸ *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць* 1986: 351.

⁴⁹ Kurczewski 1912: 211.

⁵⁰ Morozow 1990. 52: 276.

1827 roku przez Marconiego, ale w swoich późniejszych publikacjach powtórzył informacje ze wspomnianej wyżej publikacji białoruskiej⁵¹.

Wobec tak nieprecyzyjnych danych pojawiających się w literaturze należało sięgnąć do źródeł, których wykorzystanie pozwoliło na poszerzenie i uporządkowanie wiedzy na temat dziejów świątyni w Różance. Dzięki nim możliwe stało się skorygowanie błędnych informacji o datach jej powstania, cechach stylowych, czasie i zakresie przekształceń.

Osoba fundatora XIX-wiecznej przebudowy kościoła niewątpliwie wywarła duży wpływ na jego obecny kształt – o wyborze neogotyckiej konwencji zdecydował zapewne sam Ludwik Pac, anglofil, jeden z inicjatorów rozwoju tego stylu w Polsce. Na jego zlecenie już w roku 1811 Christian Piotr Aigner przebudował „na gust gotycki” kościół w Raczkach (woj. suwalskie)⁵². Miejscowość Raczki jest położona w pobliżu Dowspudy, gdzie od 1820 roku powstawał słynny pałac w stylu angielskiego gotyku. Celem dokończenia tej inwestycji latem 1822 Pac sprowadził z Włoch Henryka Marconiego⁵³, któremu zlecił także inne zadania. W latach 1822–1823 architekt przekształcił w stylu neoklasycyżnym wspomniany raczkowski kościół, co może być świadectwem tego, że generał nie był zadowolony z dzieła Aignera. Być może warszawski klasycysta nie potrafił się szczerze odnieść do form gotyckich albo też sam fundator gustował już w innej, bardziej malowniczej odmianie gotyku, czego wyrazem była rezydencja w Dowspudzie. Przygotowany przez Marconiego projekt dla Różanki powstał zapewne w roku 1822 lub 1823, gdyż w 1824 przystąpiono już do jego realizacji. Jednocześnie architekt rozpoczął przebudowę warszawskiego pałacu Paców⁵⁴, gdzie w wystroju jednego z pomieszczeń (przeznaczonego na kaplicę lub bibliotekę) zastosował m.in. płytkie ostrołukowe nisze i ślepe arkady z formowaną w stiuku czołganką i kwiatonem w zwieńczeniu, bardzo podobne do obramień portalu i nisz w fasadzie kościoła w Różance. W roku 1826 widok tej świątyni znalazł się wśród przedstawień znaczniejszych fundacji Ludwika Pacy, jakimi Józef Hilary Głowacki ozdobił tzw. *Salę z budowlami* w jego warszawskim pałacu⁵⁵. Wg napisu znajdującego się na jednym z malowideł, budowle te były rysowane z natury, co świadczyło o szybkim tempie prowadzenia prac w Różance.

Wśród fundacji Ludwika Pacy przebudowa kościoła w Różance była, co warto podkreślić, drugą próbą zastosowania neogotyku w architekturze sakralnej (pierwszą była wspomniana przebudowa kościoła w Raczkach). Na terenie Rzeczypospolitej

51 Кулагін 1993: 13; Кулагін 2000a: 138, il. na s. 114 (widok fasady i rzut wg projektu H. Marconiego, mdzrt. 1827 ze zbiorów AGAD); Кулагін 2000b: 131.

52 Wędzki 1965: 246.

53 Mikocka-Rachubowa 2001: 2: 126.

54 Jaroszewski 1981: 66.

55 Rewski 1928: 32 podał datę 1827, skorygowaną w późniejszej literaturze, zob. Bartczakowa 1973: 58–62; *Słownik artystów polskich i w Polsce działających*. Malarze, rzeźbiarze, graficy 1975. 2: 371; Ryszkiewicz 1976. 13: 410.

można wskazać zaledwie kilka wcześniejszych realizacji: fasadę cerkwi w Szczepieszynie z roku 1808, być może autorstwa Henryka Ittara, kościoły w Opatówku (pomiędzy 1810 a 1819), Pilicy k/Warki (ok. 1821) i Wielączy (Wacław Ritschel, 1821–1825) oraz kaplicę cmentarną w Wilanowie (Christian Piotr Aigner, 1823–1825)⁵⁶. Rozwiązanie zaproponowane przez Marconiego dla kościoła w Różance wyróżnia się wśród nich oryginalnością pomysłu i zastosowanych materiałów. Architekt połączył elementy malowniczego angielskiego gotyku z tradycją włoską, znakomicie wykorzystując przy tym zastaną strukturę, w której dostrzegł zapóźnione formy gotyckie. Niewątpliwie z lokalnej tradycji budowlanej zaczerpnął pomysł na wybór materiału i techniki murarskiej, ale łamany polny granit wiązany szerokimi fugami jasnej zaprawy został użyty na sposób włoski dla uzyskania efektu dwubarwnej, pasowej fasady, przywodzącej skojarzenie ze średniowiecznymi kościołami Toskanii (np. katedrą w Orvieto, Prato czy w Pizie). Za reminiscencję architektury włoskiej można też uznać usytuowanie smukłej *campanilli*, mimo że jej forma, a zwłaszcza detal architektoniczny i iglicowy hełm, wywodzą się z tradycji gotyku zaalpejskiego. Do cech zaczerpniętych z angielskiego neogotyku należą głównie elementy zdobnicze, które sprawiają, że prosta toskańska fasada nabrała malowniczości, wzbogacona o zwieńczone pinaklami szkarpy, ornamentalny fryz i zamknięte „w osli grzbiet” obramienia. Warto przy tym zwrócić uwagę na awangardowość i proveniencję materiału, bo wszystkie te elementy zostały najprawdopodobniej wykonane z tzw. cementu portlandzkiego, wyrabianego w Anglii od roku 1824, który dzięki swej trwałości i odporności na działanie wody, doskonale nadawał się do odlewania dekoracji przeznaczonych na elewacje.

Porównanie z kreacją Marconiego wytrzymuje tylko kościół w Krzeszowicach pod Krakowem, wzniesiony dopiero 1832–1840, lecz zaprojektowany w roku 1823 przez Karla Friedricha von Schinkla⁵⁷. Warto zatem zwrócić uwagę na zbieżność czasu powstania obu projektów oraz na to, że najwybitniejszy z ówczesnych architektów i teoretyków środkowoeuropejskich również sięgnął po wczesne wzory włoskie, dokonując podobnego wyboru, jaki niezależnie (?) uczynił Marconi. Wskazanie owej zbieżności rzuca nowe światło na twórczość Marconiego i każe zrewidować utartą opinię o nim jako o zdolnym eklektyku. Nie bez znaczenia dla oceny twórczości architekta jest też fakt, że różankowska fasada – malownicza, wyrazista i charakterystyczna – tak zdominowała barokową bryłę kościoła, że narzuciła jej swój charakter stylowy i badacze widzieli w niej budowlę neogotycką. Rozwiązania, jakie Marconi zastosował w Różance, nie znalazły jednak naśladownictw. W swej późniejszej twórczości architekt wykorzystywał tylko niektóre elementy: iglicowe hełmy i płyciny w formie krzyży pojawiły się w kościele w Wiskitkach (1833), a rombowy fryz w kościele w Gizach.

⁵⁶ Krasny 1996: 236.

⁵⁷ Baraniewski 1987: 108.

Poza Marconim pracowali w Różance jeszcze dwaj inni Włosi, sprowadzeni przez Ludwika Paca. Niccolo de Angelis (w Polsce 1823–1828) namalował obraz *ŚŚ. Piotra i Pawła* do nowego ołtarza głównego⁵⁸. Carlo Aureli (zatrudniony w latach 1823–1826), który do kościoła w Raczkach wykonał stiukowe rzeźby *ŚŚ. Piotra i Pawła*⁵⁹, był zapewne autorem figur tychże świętych, na projekcie Marconiego ukazanych w niszach na fasadzie w Różance, przeniesionych później zapewne na ołtarz główny. Najwybitniejszym dziełem rzeźbiarskim było jednak klasycystyczne epitafium – szkicowo, lecz dość precyzyjnie odnotowane na przekroju podłużnym kościoła. Miało formę steli o trójkątnym naczółku z akroterionami, w której polu po prawej widnieje profilowy portret mężczyzny ustawiony na świętym obelisku, a po lewej ulatująca Sława unosi wieniec nad głową portretowanego; u podstawy obelisku spoczywa prawdopodobnie lew. Opisana kompozycja stanowi kompilację dwóch epitafiów z białego marmuru, poświęconych pamięci Józefa i Michała Jana Paców, które w roku 1819 lub 1820 wykonał w Rzymie Cincinnato Baruzzi, polecony Ludwikowi Pacowi przez Antonia Canovę. Początkowo były umieszczone w kaplicy pałacowej w Dowspudzie, skąd po konfiskacie majątku przeniesiono je do kościoła w pobliskich Raczkach, gdzie się obecnie znajdują⁶⁰. W epitafium z Różanki z jednego powtórzono w zwierciadlanym odbiciu obelisk z portretem Józefa Paca, z drugiego zaś postać Sławy. O ile autorem mógł być tylko Baruzzi, to brak już pewności komu było ono poświęcone. Inwentarze kościelne nie przyniosły odpowiedzi na to istotne pytanie, toteż trudno dziś rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z wariantem kompozycyjnym epitafium Józefa Paca, które miało pełnić funkcję jego nagrobka w kościele różankowskim (gdzie był pochowany), czy też z rozmyślną zbieżnością formy epitafium przygotowanego dla jego dziedzica, Ludwika.

Wartościowym uzupełnieniem wystroju wnętrza kościoła stały się w 1925 roku, niezachowane, malowidła ścienne autorstwa Kazimiery i Michała Roubów⁶¹, wysoko ocenione przez Mariana Morelowskiego⁶². O tym, że dekoracja malarska wnętrza była ich autorstwa wiemy z zachowanej obfitej korespondencji, jaką ówczesny proboszcz, ks. Jan Moroz, prowadził z urzędem konserwatorskim w latach 1924–1925. Wymiana listów dotyczyła przede wszystkim gruntownego remontu, który był prowadzony według wskazówek konserwatora województwa nowogródzkiego Jerzego Remera⁶³.

⁵⁸ Ryszkiewicz 1976. 13: 408.

⁵⁹ Mikocka-Rachubowa 2001. 2: 126, il. na s. 127.

⁶⁰ Mikocka-Rachubowa 2001. 2: 138–110, il. na s. 139.

⁶¹ Michał Rouba (1893–1941), był znany przede wszystkim jako pejzażysta. Związany z Wileńskim Towarzystwem Artystów Plastyków, którego był współzałożycielem, od 1921 roku wykładał w powołanej przez nie Szkole Rzemiosł Artystycznych. Jego żona, Kazimiera Adamska-Roubina (1896–1941), poza malarstwem, głównie portretowym, uprawiała też grafikę ilustracyjną, co pozwala jej właśnie przypisać zaprojektowanie partii ornamentalnych polichromii w Różance.

⁶² Morelowski 1939: 156.

⁶³ *LKPC*. F. 22. Ap. 1. B. 40. Korespondencja pomiędzy proboszczem Janem Morozem a konserwatorem Jerzym Remerem.

W jednym znalazła się prośba o polecenie kogoś „do artystycznego lub gustownego przyozdobienie (odmalowania) kościoła wewnątrz”⁶⁴ oraz życzenie, aby dekoracja malarska wyobrażała sceny z życia śś. Piotra i Pawła⁶⁵. W liście z 19 V 1925 roku Jerzy Remer pisał: „w dniu 21 b. m. przyjadą do Różanki art. malarze pp. Michał i Kazimiera Roubowie celem obejrzenia kościoła i omówienia sprawy dekoracji malarskiej”⁶⁶. W lipcu tegoż roku urząd konserwatorski zatwierdził przedstawione przez nich projekty⁶⁷. Michał i Kazimiera Roubowie wykonali techniką klejowo-kazeinową monumentalne przedstawienia ŚŚ. Piotra i Pawła (w blendach okiennych na zamknięciu prezbiterium), 10 scen z ich życia (rozieszczonych w prezbiterium i nawie), klęczące anioły i przedstawienia symboliczne na łuku tęczowym oraz ornamentalną rozetę na sklepieniu prezbiterium⁶⁸. Malowidła figuralne utrzymane były w stylistyce prymitywistycznej. Wydłużone postacie, obwiedzione wyraźnym konturem, ukazane zostały w powściągliwym ruchu, wyrażonym głównie subtelną gestykulacją delikatnych dłoni o smukłych palcach. Niewielką część tych dekoracji dokumentują fotografie Juliusza Kłosa z roku 1926⁶⁹. Podobny charakter stylowy mają malowidła wykonane przez Roubów w 1926 roku w kościele w Żołudku⁷⁰ oraz w 1932 w Konstanczynie k. Święcian⁷¹.

Kościół różankowski przetrwał II wojnę światową bez zniszczeń. Do 1949 roku pozostawał jeszcze pod opieką ks. Jana Moroza, lecz po jego aresztowaniu i zesłaniu do łagru, przez 40 lat nie było tu stałego kapłana. W 1961 roku zburzono plebanię i dzwonnice, w 1974 spłonął dach kościoła, następnie na skutek nie zabezpieczenia budynku uległo zniszczeniu sklepienie i malowidła ścienne⁷².

Obecny wygląd wnętrza świątyni, rekoncyliowanej w roku 1991⁷³, jest bardzo skromny, ale dzięki temu jego barokowość jest bardziej czytelna. Na trop historii zakłętej w murach naprowadza nas tarcza herbowa i już od wejścia zaczynamy podążać śladami rodziny Paców...⁷⁴

64 Ibidem: K. 4r., list ks. Jana Moroza, 28 VII 1924.

65 Ibidem: K. 5r., list ks. Jana Moroza, 19 I 1925.

66 Ibidem: K. 6r., list Jerzego Remera do ks. Jana Moroza, 19 V 1925.

67 Ibidem: K. 7r., list konserwatora W. Hulewicza do ks. Jana Moroza, 27 VII 1925.

68 *LVI A. F. 694. Ap. 5. B. 3756. Opis historyczny kościoła w Różance 1929: K. 11r.*

69 *LVI A. F. 1135. Ap. 3. B. 612. Różanka, fotografie J. Kłosa, 1926. Nr. 1–5; MNW, Dział Ikonografii, Różanka, fotografie J. Kłosa. Nr. 56282/225; 56282/226.*

70 *LKPC. F. 22. Ap. 1. B. 74. K. 3r. Zgoda konserwatora Jerzego Romera na realizację wg proj. Michała Rouby, 31 VII 1926.*

71 *Kołoszyńska 1982. 26: 384, 427.*

72 Stan ten dokumentują fotografie przechowywane w archiwum parafialnym, ukazujące zrujnowane, pozbawione wyposażenia wnętrza. Archiwum parafialne, 12 fotografii.

73 Liszyk 2000: 39.

74 W niniejszym tekście rozwinięto wybrane wątki z monografii kościoła w Różance. Zob. Uchowicz, Katarzyna, *Kościół parafialny pw. ŚŚ. Piotra i Pawła w Różance [w:] Materiały do dziejów sztuki sakralnej. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*, Kraków 2005. 1: 211–245.

Skróty

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych
 BCz – Biblioteka Czartoryskich w Krakowie
 LKPC – Lietuvos Kultūros Paveldo Centras
 LVIA – Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas
 MNW – Muzeum Narodowe w Warszawie
 NGAB Mińsk – Нацыянальны Гістарычны Архіў Рэспублікі Беларусь, Mińsk
 VUB RS – Vilniaus Universiteto Biblioteka Rankraščių skyrius

Gauta 2013 03 10
 Priimta 2013 04 26

Bibliografia

1. Aftanazy, R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Wrocław, 1997.
2. Baraniewski, W. *Krzyszowice* [w:] *Karl Friedrich Schinkel i Polacy*. Warszawa, 1987: 108.
3. Bartzakowa, A. *Pałac Paca*. Warszawa, 1973.
4. Brensztejn, M. *Zarys dziejów ludwisarstwa na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Wilno, 1924.
5. Jaroszewski T. S. Henryk Marconi i neogotyki (uwagi). *Rocznik Białostocki*. 1976. 13: 466–467.
6. Jaroszewski, T. S. *O siedzibach neogotyckich w Polsce*. Warszawa, 1981.
7. Jaroszewski, T. S.; Rottermund, A. *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*. Warszawa, 1977.
8. Kołoszyńska, I. Michał Rouba – zarys działalności twórczej. *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*. 1982. 26: 384–427.
9. Krasny, P. *Cerkwie neogotyckie-ostatni etap okcydentalizacji budownictwa ruskiego* [w:] *Sztuka kresów wschodnich*. Warszawa, 1996: 236.
10. Kucińska, Z.; Tobiaszowa, Z. *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, 1: Rysunki Napoleona Ordy*. Warszawa, 1975.
11. Kurczewski, J. *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*. Wilno, 1912.
12. Kurczewski, J. Stan kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej po najściu nieprzyjacielskim 1655–1661. *Litwa i Ruś*. 1912. 1(2): 168.
13. Laucevičius, E.; Vitkauskienė, R. B. *Lietuvos auksakalystė: XV–XIX amžius*. Vilnius, 2001.
14. Liszyk, L. *Historia parafii Różanka pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła*. Praca dyplomowa, Wyższe Seminarium Duchowne w Grodnie, 1999 (z uzupełnieniami J. Zaniewskiego, 2000).
15. Mikocka-Rachubowa, K. *Canova, jego krąg i Polacy*. T. 2. Warszawa, 2001.
16. Morelowski, M. *Zarysy sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*. Wilno, 1939.
17. Morozow, V. Działalność architektów warszawskich i wileńskich na Białorusi w końcu XVIII w. I 1. połowie XX w. *Biuletyn Historii Sztuki*. 1990. 52: 276.
18. Ochmański, J. *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*. Poznań, 1972.
19. Paknys, M. *Mecenatystės reiškinys XVII a. LDK. Bažnytinės architektūros užsakymai*. Vilnius, 2003.
20. *Polski Słownik Biograficzny*, 1979. 24: 703–704.
21. Rąkowski, G. *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*. Warszawa, 1997.
22. Rewski, Z. *Pałac Paca w Warszawie, obecnie gmach Sądu Okręgowego*. Warszawa, 1928.
23. Ryszkiewicz, A. Ludwika Paca stosunek do sztuki *Rocznik Białostocki*. 1976. 13: 408, 410.
24. Rouba, N. *Przewodnik po Litwie i Białej Rusi*, Wilno [1909].
25. *Słownik artystów polskich i w Polsce działających*. Malarze, rzeźbiarze, graficy. T. 2. Wrocław-Warszawa, 1975.
26. *Słownik geograficzny*. T. 10, 1890.
27. Uchowicz, K. Kościół parafialny pw. ŚŚ. Piotra i Pawła w Różance [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa wileńskiego*. Kraków. 2005. 1: 211–245.

28. Wędzki, A. *Kultura i nauka na Suwalszczyźnie w XIX stuleciu* [w]: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*. Białystok, 1965.
29. Wolff, J. *Pacowie. Materiały historyczno-genealogiczne*. Petersburg, 1885.
30. Кулагін, А. *Адбраджэнне готыкі*. Мінск. 1993: 13.
31. Кулагін, А. *Архітэктура Беларусі другой паловы XIX-пачатку XX стагоддзя*. Мінск, 2000а.
32. Кулагін, А. *Каталіцкія храмы на Беларусі*. Мінск, 2000b.
33. *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Гродзенская вобласць*. Мінск, 1986.

Katarzyna Uchowicz

The traces of Pac: some facts about the church in Różanka

Summary

The author of the present paper analyses the newest discovered facts about the history of the church in Różanka. This history is related with the noblemen and the Maecenas family of the Pac. The parish of St. Peter and Paul in Różanka was mentioned for the first time in 1522. In the middle of the 17th century, the new stone building of baroque style was erected there. In 1668, the building was dedicated by the title of the Assumption of the Virgin Mary, St. Peter and Paul and by the name of St. Nicolaus and Stanislaus.

The last successor of the possessions of Różanka appointed to rebuild the church. In 1824–1828, the fabric was reconstructed to the neogothic building by the project of the architect Henrico Marconi (the fit-out of interior continued until 1830). The fabric of the church was designed under the influence of late English and Italian Gothic, as well as the local traditions of construction were used. The Pac' heraldic badge Gozdawa was placed on the façade. The architect used the newest technologies for building, such as Portland cement. Marconi did not touch the old baroque plan of the fabric, although new neogothic elements were used in the interior's organic whole. In 1925, Michał Rouba and Kazimierza Adamska-Roubina decorated the interior with the wall paintings.

KEY WORDS: parish church by the title of St. Apostles Peter and Paul, sacral art, Maecenas noblemen, Michał Kazimierz Pac (1624–1682), Józef Pac (†1797), Ludwik Pac (†1835), baroque architecture, sculpture of classicism, Carlo Aureli, Cincinnato Baruzzi, neogothic architecture, Henryk Marconi, wall painting, Michał Rouba, Kazimiera Adamska-Roubina